

автономії. Усі рішення Помісного Собору в Москві 1917-1918 рр. були чинними і в Україні. Більше того, на Всеукраїнському Соборі 1918 р. вони були визнані обов'язковими. До того ж на самому соборі було чимало представників з України (однак, більш територіально-єпархіальних, ніж національно-ідейних).

Революційні події 1917 р. призвели не лише до ліквідації монархічного ладу та старої системи державного устрою, але й різких трансформацій суспільного життя, відкрили нові можливості для розгортання національного руху. Водночас після повалення самодержавного режиму активізується також розгортання українського церковно-православного руху, який мав під собою глибоке коріння. Революційний злам 1917 року каталізував чи призвів до необхідності реструктурування трьох основних форм активності ортодоксальної Церкви – політичної, суспільної та внутрішньо-організаційної.

О. А. Бороденко

ВІДЕОМАТЕРІАЛИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917-1921 РОКІВ ЯК МУЛЬТИМЕДІЙНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ШКОЛЯРІВ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Стаття присвячена сучасним методичним прийомам вивчення історії України у школі, побудованих на мультимедійних технологіях. Наголошується, що візуалізація навчального матеріалу створює умови для розвитку чуттєвої, розумової, образної сфери розвитку особистості, сприяє формуванню критичного мислення. Акцентується увага на важливості тематичної відповідності відеоматеріалів. Наводяться практичні рекомендації щодо використання матеріалів у вивченні теми про період Української Національної революції.

Ключові слова: Українська національна революція, історія України, інформаційно-комунікативні технології, мультимедійне навчання, відеоматеріали

Сучасний світ все більше залежний від інформаційно-комунікативних технологій, які впливають на розвиток особистості учня, адже потужний потік нової інформації, застосування комп'ютерів, поширення різних технічних засобів змінює їхнє сприйняття навколишнього середовища, корегує виховний процес зростаючого покоління. У цих умовах, безперечно, учитель залишається головною особою на уроці, проте необхідною складовою його фахової «надбудови» стає мультимедійна компетентність, тобто формування такої професійної якості педагога, що включає в себе інтегровану сукупність знань, умінь і досвіду впроваджувати різні мультимедійні технології, розробляти відкриті освітні ресурси і застосовувати їх у

навчально-виховному процесі [11, с. 34]. Завдяки взаємовпливу вчителя та учня, а також демонстрації на заняттях різних форм технічної візуалізації, у школярів утверджуються основи мультимедійної культури.

Відповідно й уроки історії з використанням мультимедіа стають цікавими, динамічними, інформативними, економічними за часом, створюють умови для розвитку чуттєвої, розумової, образної сфери розвитку особистості, сприяють формуванню критичного мислення. Реалізуючи принципи дидактики, комп'ютерні технології привносять у навчання деякі нові закономірності, а саме: усі елементи навчального процесу повинні бути орієнтовані на індивідуальні можливості й особливості учня; навчання повинно бути мультимедійним, тобто комплексним за змістом і формою організації. Це дозволяє перетворити вивчення історії на цікавий і змістовий процес, однак потрібно не забувати, що будь-яка комп'ютерна технологія навчання обов'язково повинна містити й традиційні форми взаємодії вчителя та школярів [1, с. 169].

Очевидно, що давньогрецька богиня історії Кліо могла б позаздрити сучасним учням, які опиняються у вирі мультимедійних уроків як повноправні учасники навчального процесу. Адже сьогодні на уроках історії з-поміж візуальних (зорових), аудіальних (слухових) особливого поширення набувають аудіовізуальні технічні засоби навчання [11, с. 26]. Відомо, що поданий матеріал у звуковому вигляді дає змогу запам'ятати людині близько 1/4 інформації, візуально – близько 1/3, а при комбінуванні впливу (зорового і слухового) запам'ятовування підвищується до 1/2 [13]. Тому, останні найбільш чуттєві, включають у себе велику групу засобів із-поміж яких виділяються відеоматеріали. Специфіка відео полягає в тому, що воно дає можливість поєднати зорові та звукові образи у типових обставинах, запропонувати учням мовленнєву ситуацію, в якій вони за допомогою вчителя можуть опинитися у ролі активних учасників комунікації [8]. Відеоматеріали – це приклад образотворчого наочного приладдя, яке досить активно використовується сучасними вчителями у вивченні дисциплін суспільствознавчого циклу. Опрацювання наочності в процесі навчання історії є особливим видом пізнавальної діяльності, яка дозволяє школярам отримати конкретні та більш повні уявлення про події та явища, що вивчаються на уроці, також сприяє розвитку предметних компетентностей учнів: хронологічної, просторової, умовно-графічної, аксіологічної та інших [5, с. 82].

Відтак, наше дослідження присвятимо використанню на уроках історії аудіовізуальних технічних засобів навчання, з'ясуємо специфіку їхнього використання в часі, різновиди, критерії відбору, джерела відеоінформації, варіативність демонстрування, методичні вимоги підготовки до перегляду, можливі прийоми закріплення знань за опрацюванням відео. За орієнтовний приклад таких матеріалів візьмемо період української революції та боротьби за українську державність 1917-1921 рр., який вивчається в курсі історії України 10 класу.

Загалом проблематикою використання відеоінформації на уроках історії цікавиться незначне коло дослідників, із-поміж яких необхідно відзначити

В. Мирошниченка [11], О. Білоус [1], Д. Десятова [4; 5], О. Пометун, Г. Фреймана [12].

Для кожного конкретного уроку вчитель повинен ретельно відібрати той відеоматеріал, який відповідає тематиці навчальної програми, меті, плану і структурі уроку, враховувати наукову достовірність, адекватність сучасним науковим знанням із вищезгаданої теми, відповідність інтересам і віковим особливостям дітей [7, с. 257].

Передусім необхідно пам'ятати, що вважається недоцільним показ фільму протягом усього уроку. Відповідно до ДСанПіН 5.6.6.-009.98, безперервна робота учнів з екраном, відеомонітором не повинна перевищувати: 5 клас – 15 хв., 6-7 клас – 20 хв., 8-9 клас – 25 хв., 10-11 клас – 30 хв. за 1 навчальну годину. Оптимальний хронометраж відеоматеріалів на уроці тривалістю 40-45 хвилин повинен складати 10-15 хвилин [11, с. 41]. Часто 3-хвилинний фрагмент у навчальному процесі набагато корисніший та ефективніший, ніж перевантажений інформацією цілісний відеофільм [13]. Слід також зауважити, що при переобтяженні уроку аудіовізуальними засобами (чисельним демонструванням, прослуховуванням, застосуванням різноманітної техніки) губиться навчальний зміст уроку [11, с. 128].

Потрібно також враховувати залежність між різними типами уроків і використанням у них окремих видів відеоматеріалів: відео-пояснення, відео-ілюстрації, відео-підтвердження, відео-теста тощо. Необхідно обмежувати їхню демонстрацію в часі. Зокрема, В. Мирошниченко наголошує, що кінофрагмент, присвячений аналізу конкретних питань, повинен бути коротким (1-3 хв.), а його показ виступає як ілюстрація; якщо відеоуривок носить загальний характер, тривалість його не повинна перевищувати 3-5 хвилин і демонструвати фрагмент слід на початку заняття, після пояснення теми; часова протяжність відеофайла, який містить складну інформацію повинна тривати 7-8 хвилин, а після його представлення необхідна пауза для запису учнями тез із побаченого історичного матеріалу та коментарів учителя; репрезентація відеосюжету, призначеного для підведення підсумків вивчення теми, не повинна перевищувати 10 хвилин [11, с. 128]. Тому, відібрані вчителем фільми історичної проблематики насамперед потребують аналізу, можливої обрізки спеціальними програмами з корегуванням у часі.

Скопіювати їх можна за допомогою найпотужніших сучасних джерел відеоматеріалів з історії – мережевих технологій. Спільний пошук й аналіз інформаційних ресурсів можна здійснювати за допомогою великої кількості соціальних сервісів Інтернету. На власних веб-сторінках або ж на електронних носіях інформації вчитель історії може створювати архіви цілісних аудіо та аудіовізуальних матеріалів, або ж обрізаних сюжетів, групувати їх по окремим темам, створювати різного роду Інтернет-продукти, наприклад, електронні газети, залучаючи до них групи учнів, тощо. Подібну роботу педагог може організувати за допомогою соціальних сервісів WikiWall, Twiddla, Google-групи, створення блогів за допомогою безкоштовного ресурсу Blogger.com. Проте, значним дидактичним

потенціалом у процесі навчання історії володіє такий мережевий відеоресурс як YouTube [4].

На сторінках різних мережевих сервісів, особливо YouTube, учитель може знайти значну кількість спеціальних навчальних, документальних, науково-пізнавальних, анімаційних відеоматеріалів, натурні зйомки історичних пам'ятників тощо. У них можуть міститися сюжети про музейні експонати й виставки, телеекскурсії в музеї, відвідування меморіальних історичних пам'ятників, телевізійні передачі про окремі історичні події, проблеми або відомих історичних діячів, телевізійні лекції, кінохроніки, відеосвідчення учасників історичного процесу, відеотренажери в підготовці до зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) тощо.

До пошуку нової відеоінформації корисно залучати й зацікавлених школярів. Порівняно новою формою роботи є проектна діяльність учнів. Тема проекту, запропонована вчителем історії, повинна нести в собі або дослідницький елемент, або це повинна бути композиція, мультимедійний проект, якого ще не було в електронному вигляді, який виконують діти самостійно [1, с. 171]. Можливо запропонувати творчим групам школярів провести тематичні віртуальні екскурсії. Ще одним прикладом спільної з учнями роботи може бути створення «Електронної книги історичних пам'яток», яка, як зазвичай, складається з декількох сторінок, обираючи необхідний напрям у ній, учні за допомогою гіперпосилань засвоюють матеріал [15]. Спроектовані дослідження школярі доволі часто представляють у формі мультимедійних презентацій із використанням відео, аудіо, текстових матеріалів, анімаційних карт, образотворчої наочності тощо. Іноді – репрезентують реферативні доповіді з включенням відео. Результати виконаної проектної роботи діти оприлюднюють на сторінках блогу в Інтернеті або на уроці в школі.

Важливим моментом є чіткий відбір відеофайлів учителем і учнями через те, що, наприклад, кожний документальний фільм має власного автора зі своїми поглядами або взагалі змонтований на замовлення певних політичних сил. Можемо погодитися з думкою О. Пометун і Г. Фреймана про те, що учням потрібно пояснити особливості використання історичного джерела. Вони повинні побачити за екранними образами і почути за текстом звукових коментарів контекст створення кінохроніки або фільму; організації, що її виготовили; аудиторію, для якої вони призначені; мету, з якою вони були створені; спосіб, у який збирався матеріал, як перевірявся, редагувався і зіставлявся з іншими джерелами; вплив ужитої технічної апаратури і прийомів [12, с. 198].

Передує демонстрації історичних відео-джерел умотивованість учителем необхідності, важливості перегляду та визначення способів активізації пізнавальної діяльності учнів, тобто формування психологічної установки на сприйняття відеоінформації. Останнє можна здійснювати запроваджуючи різні прийоми: оголошення мети перегляду, складання плану, завдання для переказу, письмового твору або історичного есе, виконання тестових або інших вправ, підсумкової бесіди тощо. Можливо навіть запропонувати беззвукову демонстрацію відеоуривку з

деякими коментарями вчителя або взагалі «німе кіно», без нав'язування авторської думки, та створення такої ситуації, коли діти самі повинні прокоментувати побачену інформацію. Допустимо також запропонувати, переглядаючи беззвуківий уривок кінохроніки, розпізнати побачених історичних осіб.

Загалом для старшокласників найбільш актуальним буде постановка проблемних питань або завдань, які формулюються на початку відеоперегляду. Застосування принципу проблемності у навчанні новітньої історії дозволяє сформулювати в учнів потребу в нових знаннях, створити в них стійку увагу в процесі вивчення нового навчального матеріалу, активізувати раніше набуті знання [5, с. 82]. Щоправда, потрібно враховувати, що на відміну від логічних та образних пізнавальних задач, які складаються з вимоги (мети), умови (відомого), й того, що треба знайти (невідомого), проблемні не мають початкової інформації та не вказують шляхи її вирішення. Розв'язання таких задач дозволить учням краще усвідомити минуле і сучасне, спрямує до самостійних роздумів над пройдешнім, спонукатиме до визначення власної позиції, тобто сприятиме відходу від засад директивної моделі навчання, коли нав'язуються «єдино правильні» оцінки та судження. Наприклад, ситуацію в Росії у квітні-червні 1917 р. історики оцінюють по-різному: двовладдя, багатовладдя або безвладдя. До якого висновку схилиєтеся Ви [14, с. 363, 365]? Як Ви можете охарактеризувати становище в Україні?

Цікавими завданнями для творчо мислячих дітей є написання історичних есе з побаченого і вивченого матеріалу. Вони відносяться до жанру філософської, літературно-критичної, історико-біографічної, публіцистичної прози, яка поєднує індивідуальну позицію автора з невимушеним викладом, орієнтованим на розмовну мову [14, с. 364-365]. Перед написанням таких проблемних творів потрібно підготувати старшокласників, зачитати подібні твори інших учнів, скласти пам'ятку, яка допоможе їм виконати завдання. Наприклад, В. Курилів пропонує написання історичних есе за методом гамбургера, коли є верхня частина продукту (вступ), середина (основна) та нижня частина (висновок) [10, с. 35]. Такі завдання можуть розпочинатися такими словами: «Чи поділяєте Ви думку (президента, вченого, політичного діяча) ...»? або «Чи погоджуєтеся Ви, після переглянутого відео і створюючи своєрідний «місток» між минулим і сучасним, із думкою англійського історика Р. Колінгвуда про те, що «історія може нам допомогти встановити діагноз наших моральних і політичних проблем, а також виробити науковий підхід до людських справ, який би навчав нас поводитися в різних ситуаціях так само вміло, як природничі науки з природою»? або «Чи схвалюєте Ви думку американського президента Дж. Кенеді про те, що «історія – це пам'ять нації... Це спосіб, яким нація встановлює свою ідентичність і наміри» [10, с. 32, 36]?

Із-поміж подібних варіантів закріплення знань із опрацьованого відео, можна запропонувати своєрідні тренувальні вправи з ретроальтернативістики, тобто побудови альтернативних сценаріїв розвитку реальних подій у минулому, коли вчитель може зупинити демонстрацію відеосюжетів і запропонувати уявити продовження історичного розвитку подій, або розв'язати проблемно-пізнавальні

завдання на перевірку обґрунтованості, виявлення помилок у сказаному, співставлення тих чи тих історіографічних оцінок [3, с. 46]. Адже, як зазначав британський філософ П. Гардинер, «не можна заперечити, що історики пишуть з різним рівнем достовірності, з різних відстаней; історики пишуть у різних контекстах із різних точок зору» [10, с. 41].

Показовими в останньому випадку є науково-пізнавальні фільми різних українських та російських виробників. Для прикладу, доволі суперечливими є порівняння певних сюжетів та висловлювань із кінострічок про окремих історичних діячів. Зокрема, В. Винниченка, М. Грушевського, Н. Махна, С. Петлюри, П. Скоропадського та інших. Такі завдання спрямовані на формування критичного мислення у дітей, однак потрібно наголошувати на тому, що кожна думка потребує перевірки, доведення, обґрунтування. Зокрема, доцільно використовувати елементи інноваційної технології Ю. Троїцького (навчання без підручника). Переглядаючи певний відеоматеріал, учень може перевірити його за історичними документами, архівними дослідженнями і зробити самостійно висновки [11, с. 27].

Отже, перегляд будь-якого навчального відео повинен закінчуватися обговоренням, дискусією або вправами на перевірку засвоєної інформації. Загалом потрібно наслідувати головній формулі роботи з будь-яким різновидом унаочнення – «від головного до деталей, від цілого до частин і знову до цілого» [2, с. 160]. На підсумкових заняттях із тем можна також запропонувати відгадати історичного діяча за біографічним відеоуривком, в якому його не називають. Для прикладу, припустимо такі сюжети запозичити з серії науково-пізнавальних фільмів «Пишемо історію» («UA/TV»).

Особливо актуальними у світлі генези сучасної української гуманітаристики є завдання з матеріалами спрямованими на «олюднення» історії, коли увага звертається на долю «маленьких людей», на безіменних учасників історичного дійства, а не на поважних впливових діячів. Саме тоді вчитель спрямовує школярів, доволі часто через непрямі, приховані свідчення джерел, на здобуття знань про побут, психологізацію щоденного життя, ставлення особи до побутових проблем, до влади, держави і суспільства загалом через призму особистісного сприйняття умов життя звичайною людиною епохи, що вивчається [6, с. 65]. Так, фактично невимушено школярі поринають у різнобарв'я напрямів історичної антропології, із-поміж яких й соціальна, гендерна, соціорелігійна історії, історія повсякденності та навіть сексуальності тощо.

Змістовні серії окремих науково-пізнавальних та документальних фільмів указаної історичної проблематики створені різними телевізійними каналами. Відомим є цикл 15-хвилинних документальних фільмів у 104 серії «Невідома Україна», створений Національною кінематикою України (1994-1996 рр.), з яких близько десяти присвячено певним питанням та історичним особам цієї епохи. Подібно деякі відеофрагменти можна використати на уроках історії з чотирьохсерійного документального фільму, який включає всю історію від Хрещення й до сьогодні, відзнятого на кіностудії «Зодіак» польським режисером

Є. Гофманом, «Україна. Народження нації» (2008 р.). Іншими є документальний фільм «Українська революція. Втрачена держава» (2007 р.), створений на каналі «Тоніс», окремі програми документально-пізнавального проекту «У пошуках істини», виробництва каналу СТБ (92 серії), та навчально-освітні фільми на основі комп'ютерної графіки з циклу «Країна. Історія українських земель», представленого телеканалом «Інтер» у 183 серіях (2005-2009 рр.).

Питанням персоніфікації в історії присвячені фільми, які репрезентують історичні долі відомих людей, зокрема, у проекті «Непрощені» на каналі «ZIK» та інших загальнодержавних, окремих регіональних телекомпаній. Цікавими для ознайомлення є цикл науково-пізнавальних передач «Україна: забута історія» («МЕГА»), проект телепрограм «Історична правда» з Вахтангом Кіпіані («ZIK») тощо.

З метою підготовки учнів до ЗНО можна використовувати відеотренажери, наближені до реальних програмових варіантів завдань. Таким є курс історії України Ігоря Алейнікова з 65 відео для підготовки до ЗНО або уроків (семінарів) з найдавніших часів до 2000 р., включаючи матеріали пам'яток архітектури та мистецтва. Це невеликі за протяжністю в часі звукові презентації, які містять плакати тих часів, фото, репрезентації картин, текстові матеріали тощо. У світлі нових змін у програмі підготовки до ЗНО особлива увага акцентується на питаннях бою під Крутами, радянсько-українських війнах, радянській окупації України тощо.

Одними із найцікавішими для учнів засобами пізнання історії є художні відеоматеріали історичної тематики. Вони мають надзвичайний мотиваційний потенціал, однак необхідно враховувати, що художній фільм – це певна інтерпретація історичних подій. Представлена в ньому інформація часто не містить нічого спільного з історичною правдою, а є версією авторів фільму, яка залежить від законів кінематографа як особливого жанру мистецтва. Історичні образи, закріплені таким чином у свідомості школярів, здебільшого не тільки дуже далекі від історичної реальності, а й упереджені. Художнє відео розвиває в учнів уміння аналізувати та оцінювати різні інтерпретації історичного процесу, критично ставитися до них, допомагає дітям усвідомити, що історія не завжди об'єктивна і не існує єдиної істини щодо минулого, дає можливість виробити власну позицію, сформулювати свій погляд щодо історичних фактів і свідчень [13].

З історії періоду 1917–1921 рр. можна запропонувати окремі уривки з художніх фільмів радянських часів. Наприклад, із кінострічки «Весілля у Малинівці» (1967 р.) можна використати відеофрагменти при поясненні протистояння різних політичних сил часів «отаманщини», або з «Невловимих месників» (1966 р.) – подій 1920 р. під час громадянської війни на півдні України. В обох фільмах представлені яскраві художні сюжети побутового життя простих людей, використання яких стане доречним апелюванням до антропологічного підходу в навчанні історії.

Демонстрування відеоматеріалів на уроці історії може варіюватися в різних проявах. Так, на одному уроці вчитель може використовувати декілька фрагментів, тоді такий урок може набрати форми відеоуроку. Аудіовізуальні засоби навчання можуть виступати як цілісний компонент заняття, який увійшов у його загальний сценарій, або ж відеофайли можуть бути окремими слайдами чи включеннями гіперпосилань мультимедійної презентації, яка може супроводжуватися текстовими коментарями чи звуковим закадровим текстом. Ще однією формою представлення зорово-слухової інформації є робота з таким педагогічним програмованим засобом як електронний підручник, коли на уроці учні одночасно працюють із підручником на партах та ідентичним їм електронним засобом навчання, посторінкове зображення якого виводиться на загальний мультимедійний екран у класі. Опрацьовуючи певний текстовий матеріал навчальної книги, учитель, шляхом заздалегідь зроблених гіперпосилань на сторінках електронного підручника, може представляти аудіо, відеоролики і навіть запис власного голосу з коментарями. Відеоматеріали можуть бути також включеннями в ментальні історичні мапи, присвячені окремим темам, подіям або історичним особам [9].

Підсумовуючи вищесказане, хотілося б наголосити на важливості та необхідності використання мультимедійних засобів навчання, передусім, відеоматеріалів учителями історії в своїй професійній діяльності, адже саме тоді їхні уроки будуть цікавими, змістовними і неповторними. Проте, потрібно зважувати на методичні вимоги до підготовки відеосюжетів, налаштованість аудиторії до сприйняття зорово-слухової інформації, залежність між різними типами уроків, часовими санітарно-гігієнічними нормами демонстрації тощо. Найпотужнішими сучасними джерелами аудіовізуальної інформації є мережеві сервіси, із-поміж яких особливо виокремлюється YouTube. До пошуку такої інформації потрібно залучати школярів, створюючи проектні групи. Актуальними для старшокласників є завдання на закріплення знань із опрацьованого відео, які спрямовані на розвиток критичного мислення. Отже, повноцінне використання мультимедіа на уроках історії вимагає від учителів змін, постійної роботи над удосконаленням себе як фахівця своєї справи, більшої відкритості, переходу до інтерактивних методів навчання і налагодження інтелектуального партнерства з колегами та школярами.

Джерела та література:

1. Білоус О. О. Використання інформаційно-комунікативних технологій на уроках історії / О. О. Білоус // Таврійський вісник освіти. – 2014. – № 1 (45). – Частина II. – С. 167-172.
2. Вагин А.А. Методика обучения истории в средней школе / А. А. Вагин. – М: Просвещение. 1968. – 434 с.
3. Ватуш. А. А., Федунувич-Швед О. Т. Формування критичного мислення та розвиток духовності учнів засобами української літератури та історії. / А. А. Ватуш, О. Т. Федунувич-Швед // Інноваційна діяльність та дослідно-експериментальна робота в сучасній освіті: збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (27 жовтня 2016, Чернівці) / За заг. ред. М. Ф. Бирки, І. Б. Черкез. – Чернівці: ППОЧО, 2016. – С. 42-48.

4. Десятов Д. Л. Використання мережевих технологій у навчанні історії в школі / Д. Л. Десятов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2012. – Вип. 46. – С. 123-127.
5. Десятов Д. Л. Використання наочності як засобу формування предметних компетентностей учнів на уроках історії / Д. Л. Десятов // Наукові записки. Серія: педагогічні науки. – 2011. – Вип. 88. – С. 80-84.
6. Дутчак І. Г. Про актуальність історії повсякденності в шкільному курсі історії – [Електронний ресурс] / І. Г. Дутчак. – Режим доступу: www.iprobuk.cv.ua/images/Oleksyuk/.../stattia-Dutchak.pdf
7. Дьякова Е. Б. Методические условия эффективной разработки учебной презентации к урокам истории в основной школе / Е. Б. Дьякова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2011. – № 132. – С. 256-262.
8. Кінофрагменти на уроках історії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://wiki.ciit.zp.ua/index.php/>
9. Колісник І. І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявним / І. І. Колісник // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 135-156.
10. Курилів В. Методика викладання історії / В. Курилів. – Львів-Торонто, 2003. – С. 108-133.
11. Мирошниченко В. О. Використання сучасних інформаційних технологій: формування мультимедійної компетентності (для спеціальності – Історія) [текст] навч. посіб. / за ред. К. О.Баханова. – К.: «Центр учбової літератури», 2015. – 296 с.
12. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі / О. Пометун, Г. Фрейман. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
13. Про використання відеоматеріалів на уроках історії [Електронний ресурс] – Режим доступу: krupets-nvk.at.ua/css/videomaterialiv_na_uroci_istoriji.doc
14. Студеникин М. Т. Методика преподавания истории в школе / М. Т. Студеникин. – М.: Владос, 2002. – 240 с.
15. Шевченко С. М. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні суспільних дисциплін / С. М. Шевченко. – [Електронний ресурс] / Шевченко С. М. – Режим доступу: <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/>